

НОРМА ПРАВА В КОНТЕКСТАХ ОСНОВНИХ ТИПІВ ПРАВОРОЗУМІННЯ

РУСЕНКО Ірина Ярославівна - здобувач кафедри філософії права та юридичної логіки КНУВС

УДК 416.12

В статті розглянуто проблему сутності норм права в різних типах правопонимання, встановлена зв'язок між соціальними і правовими нормами. Автором розкривається проблема розуміння норм права в сучасному правознавстві.

Ключові слова: право, норма права, цінності права, праворозуміння, правовий розвиток, правова система, правовий закон.

Постановка проблеми

Суспільство як складний механізм життєдіяльності людей функціонує на основі правил поведінки. Суб'єкти суспільних відносин самостійно вибирають правило своєї поведінки. Для впровадження поведінки індивідів та направлення її в певне русло створювалися певні правила поведінки, які ставали обов'язковими для кожного. Такі правила, які покликані врегулювати поведінку суспільства мають назву норми. З розвитком суспільства і перетворенням його в організацію співіснування окремих індивідів норми набули значення і поширення у різних сферах суспільного розвитку.

Метою цієї статті є виявлення взаємозв'язку між соціальними нормами та правовими нормами, визначення місця норм права в житті суспільства, проведенні спроби висвітлення сутності норм права з позицій різних типів праворозуміння.

У юридичній науці присвячено багато праць поняттю, функціям, ролі правових

норм. Серед них праці вчених України Л. Лозинської, О. Скакун, П. Рабіновича, Ю. Оборотова та праці російських вчених І. Ільїна, В. Бачиніна, А. Бобильова, В. Бабаєва, Б. Кістяковського та ін.

Історія поняття «норма» має глибоке коріння та сягає античності. Термін «норма» від лат. «*norma*» означає «правило», «зразок», «міра». Вперше норма почала використовуватися у будівельній сфері і означала «справедливість косинця»[1, 384].

Згодом поняття «норма» набуло свого поширення у повсякденній життєдіяльності суспільства і визначалось у філософії Цицерона як «масштаб права чи безправ'я»[2, 433].

Зрозуміло, що норми, які наділені функцією управління поведінкою суспільства (соціуму) в теорії держави і права, одержали назву соціальні норми. За своїм призначенням вони дозволяють суб'єктам обирати самостійно поведінку, керуючись різними життєвими ситуаціями.

Соціальні норми – це правила поведінки, які здійснюють нормативне регулювання поведінки суб'єктів шляхом встановлення діянь, що повинні або не повинні здійснюватися, визначення умов, за яких передбачуване діяння дозволяється або забороняється, або визначаються суб'єкти, на які із-за зазначених умов поширюється правило поведінки, що встановлюється тією чи іншою нормою[3, 106].

Соціальні норми закріплювалися в житті суспільства в різні часи та різними спо-

собами, утворюючи таку поведінку, яка б забезпечувала соціальне регулювання. Вони є прямим відображенням вольових інстинктів людини, адже людину неможливо примусити, зобов'язати, заборонити вчиняти дії, які суперечать її внутрішній волі.

Зрозуміло, що не кожне веління людини є соціальною нормою і повинно бути звичним для життя всього суспільства. Для утворення та втілення її в життя необхідний час та велика кількість повторюваних випадків. Соціальна норма – це певний результат пізнання та переробки у свідомості людей відповідного досвіду поведінки, через який визначається оптимальний варіант, що завдає найменшої шкоди і найшвидше веде до поставленої мети [4, 160].

Одним із різновидів соціальних норм є норми права. Їх зв'язок є зрозумілим, оскільки норми права це продукт розвитку і діяльності суспільства, продукт реальних потреб суспільства. Норми права – це потреби суспільства, вимога часу. Появі правових норм сприяють найперше потреба урегулювання відносин між учасниками суспільства. Тому норма права – це завжди суспільно обумовлений регулятор відносин.

Давньоримські юристи, використовуючи термін «норма права», визначили основні поняття та ознаки цієї категорії права, що надалі склали в основу зародження романо-германської правової сім'ї.

Так, Помпоній стверджував, що необхідно встановлювати норми права для тих випадків, що трапляються часто, а не для тих, що виникають раптово. Інший вчений Ульпіан стверджував, що права встановлюються не для окремих осіб, а загалом [5, 420].

Як в античному світі, так і сьогодні норма права наділена ознакою загальнообов'язковості. Норма права формується до тих випадків, які ставали частими в суспільному житті, і для їхньої систематизації необхідно було забезпечити однакове регулювання.

Сьогодні під «нормою права» розуміють загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки (зразок, масштаб, еталон), встановлене або санкціоноване

державою як регулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи і справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу [6; 78].

Розкриваючи норму права через конструкцію «правило поведінки», викликає багато запитань та непорозумінь. На думку радянських вчених М. Полянського та А. Пашерстникова, «правило поведінки» не охоплює всієї різноманітності форм регулювання нормами права суспільних відносин, а саме регулювання виявляється як у встановленні конкретного варіанта поведінки, прав і обов'язків суб'єктів права, так і в тому, що норма права встановлює певні загальні організаційні основи і принципи для правового регулювання цілого комплексу суспільних відносин або всіх їх загалом [7; 77-79].

Як зазначає Бобилев А.І., норма права – це відправний елемент механізму правового регулювання, що визначає його основу, напрям правової поведінки в реальних суспільних відносинах, які складаються [8, 108].

Норма права існує як елемент в системі права є своєрідною основою, цеглиною, яка виступає основою побудови правової системи. Проте таке призначення правової норми може бути виправданим за умови побудови її на основі принципів справедливості, рівності, демократизму та з врахуванням засад природного права.

Будучи найменшим елементом правової системи, норма права є складним за своєю суттю утворенням. Оскільки норма права має свої ознаки, характер дії, відмінні та спільні риси з дотичними нормами, які існують в суспільстві.

На думку Рабіновича П.М., норма права – це формально-обов'язкове правило фізичної поведінки, яке має загальний характер, встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується її організаційною, виховною та примусовою діяльністю [9; 128].

В одному із підручників загальної теорії держави та права для юридичних вищих

навчальних закладів норму права трактують як загальнообов'язкове, формально – визначене правило поведінки (зразок, масштаб, еталон), встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи та справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу[6, 275].

В іншому ж підручнику норма права – це різновид соціальної норми, що закріплює правило (стандарт) правомірної поведінки, неприпустимість відхилення від якого гарантується державою[10, 228].

Безумовно, у вищенаведених визначеннях яскраво відображається роль та вплив держави на поведінку людини. Держава постає як суб'єкт, що повеліває, вказує на поведінку, яка повинна бути обрана людиною. Державою нехтується воля кожного індивіда, прищеплюється імперативна повинність та обмежується вибір поведінки.

У «Загальній Декларації прав людини» записано, що право на необхідний максимум свободи мають всі люди без винятку, безвідносно до походження, расових, національних, професійних, релігійних, вікових тощо відмінностей. Цей максимум, хоч і обмежений, проте є необхідним для людини, без нього вона, як повноцінна людська істота, не відбудеться [21, 46]. Тому кожний суб'єкт є незалежною, автономною особистістю, а декларування міри свободи державою є неефективним без зазначення рівності суб'єктів в мірі своєї свободи.

Вищенаведені точки зору щодо норми права є відображенням легістського праворозуміння, оскільки функціонування норми покладено на державу, законодавця (певного кола суб'єктів), тобто закладає основи можливого нехтування правовими цінностями. Тому притримуємося думки, що вивчення норм права у навчальних закладах повинно подаватися з урахуванням провідних ідей природного права, оскільки за умови відсутності демократичного суспільства та за можливості впливу на поведінку суспільства, законодавець шляхом прийняття законів, лобіює свої приватні ін-

тереси, змушує індивідів дотримуватися в своїй поведінці правил, що суперечить волі народу. Таким чином, вивчаючи норму права, її досліджують як елемент правової системи, проте в ній не вбачають дієвого механізму, який би забезпечував формування культури та свідомості.

Сьогодні норма права посідає неабияке місце в правовому житті, оскільки саме норма є основою побудови правової системи України, що розглядається як складова сім'ї романо-германського права. До романо-германської правової сім'ї належать правові системи таких демократично розвинутих країн, як-от: Франція, Німеччина, Італія, Швейцарія, Австрія, Угорщина. В цих західних країнах держава виникає у вигляді знеособленої сили законів, яким підпорядковані всі представники влади, громадяни[11, 33]. Існує позиція, що хоч і правова система України де-юре належить до сім'ї романо-германського права, проте має видозмінені ознаки. Так, як зазначає Ю. Оборотов, наша правова система найпевніше прерогативна, ніж нормативна, оскільки в ній переважно діють правові поняття, а не норми права; вона ближче до релігійних правових систем, ніж до світських; право – це засіб у руках держави для нового економічного порядку; приватне право значною мірою поглинається публічним правом; зберігається тверда залежність права від політики та економіки; відсутнє самостійне комерційне право. Із врахуванням цих ознак вченим пропонується віднесення правової системи України до євразійської правової сім'ї разом із Росією та Білоруссю. На думку Ю. Оборотова, країни постсоціалістичного простору мають не лише подібну законодавчу базу, а й менталітет та культуру.

Проте вищенаведена думка з точки зору демократичності поглядів є потужним кроком у минуле. Визнання правових понять як механізму регулювання правових відносин є лише велінням без правової основи. За відсутності ідеї права, що включає в себе формально рівність, індивідуальну свободу та соціальну справедливість, в центрі котрих окреслюються потреби людини, «правові поняття» залишаються невиконуваними.

Правові поняття, що діють у країнах постсоціалістичного простору абсолютно відкидають питання людини та її соціального становища, в них відсутній принцип рівності та всезагальності. Такі «правові поняття» змушують представників впливових кіл створювати правила під власні матеріальні інтереси. Тому сьогодні розповсюдженим є таке явище, як «тіньова норма». Мова йде про те, що певна група представників «великого бізнесу» або партійного представництва замовляють той чи інший законопроект, який частогусто обслуговує інтереси певної соціальної групи. У процесі лобіювання він представляється вищому представницькому органу України, внаслідок чого реально може з'явитися «неконструктивна норма» правова норма, яка не потрібна пересічним громадянам країни, суспільству в цілому, оскільки нормативно-правовий акт обслуговує приватні чи корпоративні інтереси[12, 8]. А тому акти, що приймаються законодавцем, покликанні слугувати не суто юридичним або винятково юридичним проблемам; вони повинні сприяти врегулюванню важливих проблем соціального характеру[13].

Норма права, з точки зору легістського типу праворозуміння, служить інструментом управління волею народу у руках можновладців для своїх прерогатив та намірів. Норма права відіграє силові, примусові функції, що спрямовані на захист держави. У цих юридичних конструкціях повна відсутність зв'язку із людиною та її буттям, оскільки держава посідає центральне місце у функціонуванні та призначенні норм. У сучасних нормах, в правовій системі України відсутність елементів справедливості та добросовісності, відсутність демократичних ознак в нормах права не лише є відступом від культурного та правового життя міжнародної спільноти, а й складає перешкоду у становленні України як рівного учасника європейського демократичного співтовариства.

Становлення норми права дійсно в якості ефективного джерела права можливе за умови вибору вірного вектора розуміння її значення та сутності. Будуючи правову

норму, законодавцю потрібно керуватися соціальним благом, яке відобразатиметься в ній і буде її метою. Безумовно, у ній повинні бути закладені загальнолюдські цінності, які і є основою для її формування.

Так, французький правник Р.Давид вказував, що норми права можуть змінюватися розчерком пера законодавця. Але вони містять чимало таких елементів, які не можуть бути довільно змінені, бо вони найтісніше пов'язані з нашою цивілізацією і нашим способом мислення[14, 19-20].

Вчений наводить ідею на присутності в нормі правових цінностей та ідеалів, які не залежать від законодавця. Оскільки норма права це не просто правило, що має матеріальне вираження, а вимога реальності та часу.

У поглядах Б. Кістяковського, який розглядав норми права через правову реальність зазначено, що норми права є випуклим втіленням раціонального. Суб'єктивне право є живим життєвим явищем. Він наголошував, що право як сукупність понять та норм логічно-теоретичного плану апелює до всієї людини, а не лише до логічно-конструктивної діяльності. Буття правових норм, незважаючи на те, що вони складаються із понять, полягає у чомусь багато більшому, ніж буття наукових понять[15, 201].

Таким чином, правові норми повинні слугувати інструментом втілення права як соціального блага та мірила справедливості, рівності. В основі таких норм повинно закладатися буття людини та її духовна сутність, природа.

Розуміючи норми права лише як правило поведінки людини та матеріалізуючи його, законодавець забуває про живу сутність людини.

Вірно зазначив І. Ільїн, що будувати право – це не означає придумати нові закони і душити безпорядки; а означає виховувати вірну і всепоглиблювану, міцніючу правосвідомість[16, 221].

Часто, приймаючи норми права, законодавцем опускається проблема виховання та становлення правосвідомості громадян. На перший план ставиться проблема наведення порядку та спокою в суспільстві.

Тому в період зрілості молодій державі актуальним при впровадженні правових норм повинно бути виховання та зміцнення правосвідомості людини. На сьогодні ця проблема є досить актуальною та досягла критичного рівня, оскільки спостерігається присутність в законодавстві недієвих норм, які не можуть бути втілені в життя через те, що вони втілюють правосвідомість «неживу», сформовану штучним логічно – формальними засобами[16, 227].

Закон, указ, повноваження, обов'язок, заборона не можуть жити і застосовуватися поза живою правосвідомістю, без неї не працює позитивне право ні в сім'ї, ні в державі, ні в економіці[17, 247].

Тому те право, яке продукує держава, – це псевдоправо, бо держава як не одухотворена воля не може в силу своєї суті продукувати істинне право. І держава, і закон – це продукти не одухотвореної волі, це засоби несвободи. Право можливе лише як втілення волі, що є духовною силою [22, 15].

Як наслідок, сьогодні все більшого наголосу набуло поняття «правовий закон». Вважаємо, що поширення поняття «правовий закон» спричинений тим, що норми права при своєму утворенні і місці в нормативно-правовому акті все більше втрачають відображення справедливості та волі народу.

Питання «правового закону» сформувалося не так давно, проте воно не є видозміненою формою «справедливого закону», на чому часто наголошувалося стародавніми юристами.

Так, Аристотель розділяв положення Сократа і Платона про збіг справедливого і законного. Закон втілює собою політичну справедливість і служить нормою політичних відносин між людьми. «Поняття справедливості, – відзначає Аристотель, – пов'язане з уявленням про державу, оскільки закон, що служить критерієм справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування»[18, 230]

Англійський філософ Джон Локк вбачав закон як припис, який виходить від громадянського суспільства в цілому або від встановленого людьми законодавчого органу.

Титул закону має лише той акт, який вказує розумній істоті на поведінку, що відповідає її власним інтересам і служить загальному благу. Якщо припис не містить у собі такої норми вказівки, він не може вважатися законом[18, 235]

У поглядах Д. Локка закон розуміється як соціальне благо, яке повинно служити народові і призначене для задоволення потреб суспільства. Закон, згідно з Д. Локком – це припис, який призначений для розумної істоти. Таким чином, вчений намагається вказати, що законом може вважатися той акт, який сприймається із урахуванням правосвідомості людини, внутрішнього світосприйняття та соціальних потреб.

Як вважає В. Бачинин, норми та принципи природного права носять абсолютний характер. Серед великої кількості змінних та відносних цінностей і норм вони вказують на заборони та безумовні цінності[19, 325].

Основною ознакою правового закону є адекватне відображення в ньому волі народу, що, звичайно, по своїй суті повинно виражати справедливий соціальний компроміс[20, 38].

Правовий закон – це завжди суспільне визнання народом його ролі та призначення. Такий закон безумовно втілює в собі соціальне благо, яке спрямоване для подолання соціальних та правових проблем. У ньому чітко виражений соціальний компроміс, який виражає волю народу. Такий нормативно-правовий акт не лише ефективно зможе врегулювати проблему, а й повністю задоволити інтереси суспільства.

Отже, сьогодні норма права повинна набути нового змістовного наповнення, де основою стане людська сутність та соціальне благо. Роль норми права повинна виражатися у «служінні» потребах людини. Українському законодавству необхідно «живі» правові норми, які б мали ефективний механізм регулювання суспільних відносин та забезпечили б дієвий механізм для забезпечення компромісу між учасниками демократичного суспільства.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто проблему сутності норм права в різних типах праворозуміння та встановленню зв'язку між соціальними та правовими нормами. Автором розкривається проблема розуміння норм права в сучасному правознавстві.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of the essence legal norms in different types of comprehension and connection between social and legal norms have been set. The problem of understanding the essence of legal norms have solved by author.

Література

1. Марченко Н.М. Общая теория государства и права: учеб. для вузов. – М., 1998. – 656 с.
2. Бабаев В.К. Нормы советского права. Проблемы теории / В.К. Бабаев, М.И. Байтин – Саратов, 1987. – 98 с.
3. Каримова О.А. основы государства и права: учеб. для педагогических учеб. вузов / О.А. Каримова, З.М. Гафаров – Ташкент, 1995, – 575 с.
4. Лозинська Л. До питання про визначення категорії «норма права» // Право України. – 2011. – № 4. – С. 160.
5. Васильев А.М. Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий права. – М., 1976. – 464 с.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. 2-е вид. / Пер. з рос. – Харків: Консул, 2005. – 656 с.
7. Байтин М.М. Понятие и признаки правовой нормы. – М., 1997. – 246.
8. Бобылев А.И. Механизм правового воздействия на общественные отношения // государство и право. – 1999. – №5. – С. 104-109.
9. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. Вид. 9е, зі змінами. – Львів: Край, 2007. – 192 с.
10. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. Д-ра юрид. Наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. Наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришин. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
11. Юрій Оборотов. Традиції та інновації у правовому розвитку // психологія і суспільство. – 2004. – №1. – С. 15-42.
12. Оніщенко Н.М. До питання про розвиток демократичного права // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 51. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. – 768 с.
13. Нашица А. правотворчество (теория и законодательная техника) / А. Нашица. – М., 1974.
14. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира. – М.: Юрид. література, 1993. – 255 с.
15. Кистяковский Б. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – 362 с.
16. Ильин И.А. О сущности правосознания. – М.: Рарот, 1993. – 253 с.
17. Ильин И.А. Путь духовного обновления: Собр. Соч.: В 10-ти т. – М., 1993. – Т.1. – 351 с.
18. История политических и правовых учений / под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Юрид. лит., 1983. – 720 с.
19. Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Худож.-оформитель Д.Гапчинский. – Харьков: Фолио, 1999. – 607с.
20. Лозинська І.В. Правовий закон і стандарти правотворчості правової держави // Науковий вісник львівського державного університету внутрішніх справ. – Серія юридична. – випуск 1. – 2011. – С. 38.
21. Пате́й-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права: навч.посіб. / М. Пате́й-Братасюк, Київ, 2010. – 396 с.
22. Бердяев. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии. // Царство Духа и царство Кесаря. – М., 1995.